

Көшпелі өмірдің қатаң талаптары мен шарттары жоңғар халқының менталитетіндегі маңызды қасиеттердің бірі – рационализмнің берік орнауын туғызды. Былайша айтқанда, рационализм жоңғар және қазақ халқына тән тәртіп. Киіз үйдің ішкі жабдықталуы, көшіп-қону, мемлекет құрылысы, әскер, әдет-ғұрып және салт-дәстүр, саясат және дүниетаным барлығы белгілі бір тәртіпке бағынды.

Бүгінгі таңда ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын, ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын толық кемелді, ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу кезек күттірмес мәселелердің бірі. Сондықтан тілі мен тарихын, мәдениеті мен ділін, салт-дәстүрі мен дінін құрметтеу рухында жастардың ұлттық интеллектуалдық мінез-құлқын, сана-сезімін ұлттық рухта қалыптастыру қажет.

1. Джангар. Героический эпос синьцзянских ойрат-калмыков. На калм. яз. / В 3-х томах. Т.2. – Элиста: Джангар, 2006. – 831 с.

2. Паллас П. Собрание исторических известий о монгольских народах. – СПб.: Изд-во АН, 1776. – 114 с.

3. Бичурин Н.Я. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV в. до нашего времени. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1991. – 127 с.

4. Минаев С. Национальный характер калмыков // Монголоведение. – № 3. Сборник научных трудов. – Элиста: Джангар, 2004. – С. 65-69.

5. Попов А. Грамматика калмыцкого языка, Казань, 1847. – 128 с.

6. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. 3-е изд., стереотипное. – Л.: Гидрометеоиздат, 1990. – 528 с.

XIV-XV ғ. АЛҒАШҚЫ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ АЛТЫН ОРДАНЫҢ ЭТНОСАЯСИ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ СИПАТЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М. С. Ногайбаева – тарих ғылымдарының кандидаты
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тәрбие департаментінің директоры

Алтын Орда мемлекетінің тарихы Орталық Азия халықтарының тағдырында шешуші рөл атқарғаны белгілі. Осы кезеңге дейінгі ғылыми зерттеулердің молдығына қарамастан, Алтын Орданың ішкі құрылымы мен оның өзіндік ерекшеліктері туралы мәселелер толық зерттелген деп айтуға болмайды. Әсіресе, моңғолдық билік орнатқан мемлекеттік-әкімшілік басқару жүйесіндегі өзгерістердің жергілікті түркі, түркі-моңғол халықтарының этносаياسي, этномәдени өміріне тигізген әсерін зерттеу өзекті болып отыр.

Моңғол шапқыншылығынан кейін құрылған жаңа ұлыстық жүйе бұрыннан қалыптасқан рулық-тайпалық бөліністерге қарама-қайшы келгені белгілі. Моңғолдарға бағыныштылыққа түскен ру-тайпалар өзара бөлініп-бөлініп кетті, олардың бұрынғы көші-қон аймақтары, бағыттары өзгерді, әрі олар бір-бірімен және өзара туыс өзге ру-тайпалармен байланыстарын үзіп алды. Бұрынғы ру-тайпалық жүйенің бұзылуына ендігі жердегі билеуші тайпа мен оларға бағынышты тайпалардың арасында қалыптасқан жаңа қарым-қатынастардың формасы мен мазмұны ерекше әсер етті. Бағыныштылыққа түскен ру-тайпалар жаңа әскери әкімшілік бөлініске сәйкес түмендер, мыңдықтар, жүздіктер шығара алатын әкімшілік аймақтарға бөлінді. Шыңғыс хан тұсында-ақ бүкіл тұрғындарды оңдық жүйе бойынша бөлу ру-тайпалық топтарды әскери тұрғыдан ғана жанадан құрып қою емес, ол сонымен қатар «ханның саналы түрде дәстүрлі ру-тайпалық құрылымды күйретуі болды» [1]. Әрине, бұл өзгерістер болашақтағы жаңа ру-тайпалық құрылымының негізін де қалап берді. Дегенмен біз қарастырып отырған кезеңде орын алған мұндай өзгерістер этникалық процестердің жаңа кезеңі ретінде ерекшеленуіне әкеліп соқты. Мәселен, моңғол шапқыншылығына дейінгі кезеңде ру-тайпалық бөлініс пен саяси, әскери, әкімшілік бөлініс (ұлыстарға бөлу) бір-бірімен сәйкес келсе, моңғол шапқыншылығынан кейінгі кезеңде бір тайпа оң канат пен сол канат арасында бөлініп кете барды. Мәселен, Рашид ад-Диннің хабарлауынша маңғыттардың бір бөлігі Қуилдар ноһанның басқаруымен сол канатта болса, бір бөлігі Жeday ноһанның басқаруымен оң канатта орналасқан [2]. Шыңғыс ханның бұл реформасы алысты болжаған үлкен саясатынан туындаған. Себебі, моңғолдармен салыстырғанда бұрыннан мемлекеттілік дәстүрі бар түркі тайпаларын (өзге елдер мен халықтарды есептемегенде) бағындырғаннан кейін, Шыңғыс хан қарудың күшімен құрған мемлекеттің іргесін нығайту үшін «бөлшекте де, билей бер» атты китүрқы саясатты шебер қолдана білді. Сондықтан біз қарастырып отырған кезеңде бұрыннан өзіндік мемлекеттілігі болған ірі-ірі тайпалармен қатар басқа да ірілі-ұсақты түркі-моңғол тайпалары жаңа ұлыстық жүйеге байланысты Жошы, Шағатай, Үгедей ұлыстарына бөлініп кеткенін көреміз.

Г.А. Федоров-Давыдов Алтын Орда мемлекетінің де өз ішінде ұсақ ұлыстарға бөлінгенін дәлелдейді. Бірақ бұл ұлыстардың шекараларын анықтауда нақтылықтың сақталмайтындығын атап өтеді. Автор үлеске берілген жерлердің үнемі өзгеріп отырғандығын, соған байланысты бұл үлестердің иесі болып саналған әмірлердің қол астына қарасты жүздік, мыңдықтарымен бірге көші-қон аумақтары да өзгеріп отырғандығын жазады [3]. Сондықтан моңғол шапқыншылығынан кейін әртүрлі әмірлерге бөлініп берілген ру-тайпалар да осылайша бөлшектеніп, әртүрлі обактардың құрамына кірсе керек. Негізінен ортағасырлық деректерде кездесетін обақ сөзінің негізгі мағынасы белгілі бір аймақ немесе сол аймақта шоғырланған ру-тайпа дегенді білдіреді [4]. Бұл деректерде кейде сол обақтағы ру-тайпаның аты аталса, кейде аталмайды. Обақтағы ру-тайпа атымен аталуының себебі – ол тайпаның дәл осы кездегі қоғамдық өмірдегі бет-беделіне байланысты болған. Жалпы Алтын Орда мемлекетіндегі обақтарды құраған ру-тайпа атаулары деректерде XIV ғасырдың аяғы – XV ғасыр басынан бастап қана біртіндеп нақты айтыла бастайды. Мұның себебі алғашқы кезеңдегі моңғолдық билік пен олар құрған мемлекеттердің қуатына байланысты болды. Алайда уақыт өте келе жергілікті ру-тайпалар мен салт-дәстүрлер қайтадан бел алып, моңғолдық факторды жұта бастайды. Осындай жағдайда жергілікті түркі және түркіленген ру-тайпа әмірлері дербестікке ұмтылып, XIV ғасырға дейінгі кезеңмен салыстырғанда мемлекеттің әкімшілік-саяси өмірінде маңызды рөл атқара бастайды. Бұл процесс XIV-XV ғасырларда күшейіп, анық байқалды.

Алтын Орда мемлекетінің ең күшейіп, гүлденген тұсы Өзбек хан билігі кезінде-ақ мемлекеттің болашақ дағдарысының шарттары пісіп-жетіле бастаған болатын. Соның бір көрінісі жергілікті ру-тайпалардың басшылары болып келетін әмірлер билігі мен ықпалының күшейе түсуінен көрінді. Міне, осы тұста Алтын Орда халқын құраған ірі тайпалардың ықпалы өсе түседі. Алтын Орда мемлекетінің ру-тайпалық құрамын, соның ішінде олардың аталған мемлекеттің әлеуметтік-саяси құрылымындағы орны туралы мәселелер зерттеушілер назарынан тыс қалып келе жатқан проблемалар қатарына жатады. Кейбір зерттеушілер кейінгі ортағасырлар кезеңіне жататын жазба деректердің мәліметтеріне сүйене отырып, Алтын Орда мемлекетінің негізгі халқын құраған ру-тайпалардың тізімдерін ғана береді [5]. Ал, олардың тарихи тағдыры, сол мемлекеттегі нақты оқиғаларға қатыстылығы, этникалық процесітегі алатын орны көбінесе назардан тыс қалған.

XIV ғасырдан бастап, баяндалатын Алтын Орда тарихына қатысты оқиғалар желісінде көптеген ру-тайпа атауларын кездестіруге болады. Міне, осы мәліметтерді талдау бізге кейбір ру-тайпалардың аталған кезеңдегі тарихы, сондай-ақ Алтын Орданың этникалық құрамы туралы тұжырым жасауымызға мүмкіндік береді. Мәселен Алтын Ордада Токтамыстың билікке келген тұсындағы оқиғаларды баяндайтын деректерде бұл мемлекеттің ру-тайпалық құрамы жөнінде біршама мәліметтер сақталған. Мәселен, Токтамыс пен Әмір Темір арасындағы шайқастарды баяндайтын авторлар Токтамыс әскерін басқарған әмірлер мен нояндардың есімдерін, олардың кейбіреулерінің шыққан тайпасын да нақты атайды. Деректерде Жошы ұлысының осы кезеңдегі әмірлері мен нояндары ретінде: «Әли Сүлеймен Суфи Қоңырат, Наурыз Қоңырат, Ақтау, Урусчук Қият, Исабек, Хасанбек Сарай, Коке-Бұғы, Жағлы би Бахрин, Қоңыр би есімдері аталады. Бұдан әрі қарай талдасақ, Токтамыс пен Әмір Темір арасындағы екінші шайқас кезіндегі Токтамыс әскерінің қатарында Ақтау, Дауіт софы, Удурку, сондай-ақ жоғарыда аталған Исабек пен Жаксықожа, кезінде Орыс ханнан Токтамыс жағына өткен Қазан баһадүр мен Ұрық-Темір есімдері белгілі [6]. Аталған әмірлердің ішіндегі Әли бек Қоңырат пен Акбұға Бахрин Токтамыстың бас әмірлері ретінде белгілі [7]. Келесі авторлардың бірі Өтеміс-қажының хабарлауына Ұрық-Темір Шырын тайпасынан болса керек [8]. Осы дерек бойынша Йезди Токтамыс әскерін басқарған әмірлердің бірі ретінде атаған Жаксықожа Ұрық-Темірдің ұлы [9]. Ал, Исабек маңғыт тайпасынан [10] болса, Токтамыстың ең жақын серігі, нөкері ретінде аталатын Қарақожа [11] Арғындардың биі болған [12].

Бұл талдауымыздың нәтижесі бойынша Токтамыс ханға бағынышты тайпалар тізімі: Қоңырат, Бахрин (Барын), Маңғыт, Қытай, Сарай, Шырын, Арғын болып шығады. Дегенмен бұл әлі толық тізім емес. Себебі, әлі тайпалық тегі анықталмаған бірнеше әмірлер қалды емес пе? Деректерге қайта жүгінесек, 1395 жылғы Токтамыс әскерінің құрамы туралы мәлімет беретін «Түрік шежіресі» атты еңбекте Жошы ұлысының оң қанатына жататын Қоңырат пен Барын тайпасынан басқа, Найман, Жалайыр, Үйсін тайпаларын атайды [13].

«Түрік шежіресі» осы кезеңдегі шайқасты сипаттай келе, Токтамыс хан Бахриндер ұлысының басшысы болған Яғлы бай баһадүр Бахринге ертеңгі ұрыста сол қанат әскері құрамында шайқасуға бұйырғанын хабарлайды. Сонымен ертеңгі шайқасқа, Яғлыбай (Жаксыбай) баһадүр өзінің елімен (иль - өз тайпасымен) сол қанат әскері құрамында шайқасады. Міне, осы кезеңнен бастап, дейді дерек авторы, Бахриндер ұлысы өзбек сұлтандарының құрылтайында сол қанаттан орын алды [14].

Одан әрі қарай автор бұрын Бахриндер өздерінің туыстары – қоныраттар, наймандар, жалайырлар, үйсіндер сияқты оң қанаттан орын алған еді деп атап көрсетеді [15].

Өтеміс қажы Алтын Орда мемлекетіндегі «дүрбелең кезең» кезінде Өзбек ханның әйелі Тайдулла бегімнің шақыруымен Сайын ханның (Алтын Орданың) тағын иеленген Хызыр ханның Найман тайпасынан шыққан бегі Құтлық Бұқаның есімін атайды [16]. Дерек авторларының хабарлауынша Құтлық Бұқа Найман Хизр ханға тұрмысқа шыққысы келген Тайдулла бегімге үйленбеу туралы кеңес берген [17]. Осы деректе аталатын Құтлық Бұқа әмір есімі Алтын Орда тарихына қатысты деректер де жиі кездеседі. Г.А. Федоров-Давыдов осы деректерге сүйене отырып, 1347 жылғы Жәнібек ханның атынан венециялықтармен келіссөздерге қатысқан әмірлер ретінде Мағлу-бей, Яғалтай, Ядохзин, Құтлық Бұқа есімдерін атаса, 1358 жылғы Бердібек ханның венециялықтармен келіссөздеріне қатысқан жоғарыда аттары аталған үш әмір: Мағлу-бей, Құтлық Бұқа, Яғалтайдан басқа және үш әмірдің есімін атайды [18]. Ортағасырлық араб тарихшысы аль-Мухиббидің еңбегінде Құтлық Бұқа Инақ деп аталып, оның қалыптасқан дәстүр бойынша Өзбек хан жеріндегі төрт әмірдің бірі болғандығы айтылады. Автор Құтлық Бұқа Инақ «Жәнібек ханның наместнигі (орынбасары)» деп нақтылай түседі [19]. Осы мәліметтерді талдай келе, аль-Мухибба 1351 жылдары инақ деп атаған Құтлық Бұқа жоғарыда венециялықтармен келіссөздерге қатысқан Құтлық Бұқа әмір екеуі бір тұлға деген ой түйеміз. XIV ғасырға жататын Венециядан табылған Алтын Орда мемлекетінің құжаттарына деректанулық зерттеу жүргізген орыс ғалымдары Құтлық Бұқа 1351-1357 жылдары Жәнібек ханның Улуг Карачи бегі болғандығы туралы тұжырымға келген [20]. Одан әрі зерттеушілер Құтлық Бұқа аз ғана уақыт аралығында (1358 жылдың қыркүйегінен – 1359 жыл) Қырым түменінің билеушісі қызметін атқарды,- дейді [21]. Бұдан әрі зерттеуші көптеген деректерде, тіпті 1337 жылы Өзбек ханның үлкен (аға) бектерінің бірі ретінде аталатын, 1345 жылы Кафа қаласын қоршаған Алтын Орда әскерінің басшысы болған, бұдан кейін Жәнібек пен Бердібек хандардың ұлықбегі болған Моғұл Бұқаны (Моғал-бей) [22] Құтлық Бұқаның ағасы ретінде атайды [23]. Деректерге сүйенсек Моғұл Бұқа 1360 жылы Хызыр ханның қолынан қаза тапқан [24].

Ал, зерттеушілер М.Исхаков пен И.Л. Измайлов «Ескендір анонимі» бойынша Өзбек ұлысында Мүрид хан тұсында (1362 жылдың күзі – 1363 жылдың басы) бас әмір болған Ильясты Моғұл Бұқаның ұлы деген мәліметі [25] 1365-1366 жылдардағы оқиғаларды баяндайтын орыс деректеріндегі Ильясты Құтлық Бұқаның ұлы деп көрсететін мәліметтерімен [26] салыстыра келе, Ильяс Құтлық Бұқаның ұлы деп тұжырым жасайды.

Жалпы, Алтын Орда мемлекетінің әкімшілік жүйесіне қатысты қолда бар мәліметтерге сүйенсек, Алтын Орда ең жоғарғы билік ханға, ханнан кейін беклербек немесе ұлық Қараша бек пен везирге (уәзірге) тиесілі болған. Ұлық қараша бек жоғарғы сот, шет елдік істер, армия, 4 қараша бектен тұратын мемлекеттік кеңес диванды басқарған. Мемлекеттік кеңеске түмендердің басшылары, оларға өз кезегінде аймақтар мен қала басшылары бағынышты болған [27]. Ортағасырлық авторлар әл-Кашканди мен әл-Мухиббидің мәліметтеріне қарағанда Жошы Ұлысында ең жоғарғы мемлекеттік басқару аппаратының бастысы «төрт бас әмірлердің кеңесі» болған. Олардың ішіндегі ең үлкені беклярбек немесе бектердің бегі бүкіл мемлекет әскерін басқарған [28]. Ол бүкіл әскер істерін бақылаған, оған әмірлер, мыңбасылары, түменбасылары бағынған [29].

Египет сұлтаны Жәнібек ханның беклер бегі Құтлықбұқаны өз хаттарында түрлі теңеулермен, титулдармен көтермелеп атайды [30]. Мұның өзі бізге Алтын Орда мемлекетінде ханнан кейінгі екінші адам болып саналатын беклербектің беделі мен орнының қаншалықты дәрежеде болғандығын көрсетеді. Сондықтан ұлық қараша бек мемлекетте ханнан кейінгі екінші тұлға ретінде барлық маңызды мәселелерді шешуден тыс қалмаған. Тіпті, хан шешімдері көбінесе ұлық қараша бектің ұстанған саясаты мен бағытына да байланысты болса керек десек, қателесе қоймаспыз.

Өтеміс-қажының мәліметтерінен сүйенсек, атақты Өзбек хан өзінің билікке келуіне ықпал еткен әмірлерге ризашылығын білдіру үшін әмір Алатайға минг тайпасынан тұратын елді берсе, қыйат Исатайға басқа Жошы ұрпақтарын нөкерлерімен, басқа адамдарымен қосып береді. Бұл «қарасүйек» ұйғырдың билігін мойындаған Жошы ұрпақтарын жазалаудың да түрі еді. Өтеміс қажы бұдан әрі қыйат Исатай өзіне берілген Жошы ұрпақтарының арасынан Шайбани ұрпақтарын ғана босатып, оларға тіпті қарлық, бұйрық елдерін бергенін жазады [31]. Әрине, бұл деректе сонау алыста қалған оқиғаларды ауыздан-ауызға жеткен әңгіме ретінде баяндау басым. Дегенмен осы баяндалған әңгімеден-ақ Алтын Орда тағына «құқығы» жоқ ханзадалар ұрпағынан бола тұра, Сайын хан (Бату) тағын иеленуге қол жеткізген Өзбек ханның билікке келуінің негізгі себебі ру-тайпа әмірлерінің шешімімен және олардың нақты іс-әрекеттерінің нәтижесінде жүзеге асқанын көреміз. Сондықтан оны қолдағаны үшін артықшылықтарға ие болған ру-тайпа өкілдері мен олардың руластарының саяси өмірдегі ролі күшейе бастайды.

Сонымен Алтын Орда мемлекетіндегі жағдайдың бірте-бірте өзгеруімен, жаңа хандардың билікке келуімен оларға ежелден бағынышты, әрі, туыстық және т.б. байланыстары бар тайпалар үстем бола бастайды. Мәселен, Токтамыс хан Алтын Орда тағын жаулап алған кезеңде, осымен бірге бұрыннан Токтамыс ханның ата-бабаларының елі деп саналатын шырып, барын, арғын, қыпшақ тайпаларының [32] ықпалы арта түседі. Міне, осы кезеңнен бастап Алтын Орданың оң қанатында күшті, саны көп болған ру-тайпалардың одан әрі жылжуы орын алған. Деректерге сүйенсек XIV ғасырдың II-ші жартысының соңына таман олардың бір бөлігі Шайбанидтер ұлысына қарай ығыса түссе, бір бөлігі Қырым жаққа қарай жылжыған. Себебі, XVIII ғасырдағы Қырымдағы Арғын княздігі кейде «Арғын-Найман» деп те атала беретін болған [33]. Ал, бұл тайпалардың Алтын Орда мемлекетінің аумағындағы тағы бір бөлігі Еділ мен Жайық бойындағы маңғыттармен бірге ұйыға түседі. Осылайша, біз жоғарда талдаған үдерістердің Еуразиядағы түркі халықтарының этносаяси тарихында маңызды рөл атқарғанын көреміз.

Осылайша, XIV-XV ғ. алғашқы жартысындағы Алтын Орданың этносаяси құрылымындағы өзгерістерді талдай келе бұл кезеңдегі өзгерістердің мемлекеттің барлық саласында монғолдық фактордың әлсіреуі мен жергілікті дәстүрлердің қайта жандануымен байланысты болғандығын көреміз.

1 Владимирцев В.Я. *Общественный строй монголов: Монгольский кочевой феодализм*. - Ленинград - 1934. - 109-110 бб.

2 Рашид ад-Дин. *Сборник летописей*. - Т. I. Кн. 2. - 268 б., 272 б.

3 Федоров-Давыдов Г.А. *Общественный строй Золотой Орды*. - М., 1973. - 53 б.

4 *Примечания. Таварих-и гузйида-нusrat-наме // МИКХ.*, - 494 б.

5 Федоров-Давыдов Г.А. *Общественный строй Золотой Орды*; Султанов Т.И. *Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв.* - М., 1982.; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. *Государства и народы Евразийских степей: Древность и средневековье*. - СПб., 2000.

6 *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Т.2.* - М.-Л., 1941. -118-121, 131-132, 146-148 бб. (Бұдан әрі СМИЗО.).

7 Сонда. Т.2. -151 б.

8 Утемши хаджи. *Чингиз-наме. Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследования В.П.Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой*. - Алма-Ата, 1992. -116 б.

9 Сонда. -116 б.

10 СМИЗО. Т.2. -148 б.

11 Сонда. -189 б.

12 Бұл туралы толығырақ қараңыз: *Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Т.IX. Арғын. 1 кітап.* - Алматы, 2007. -281-283 бб.

13 СМИЗО. Т.2. -207-208 бб.

14 Сонда. -108 б.

15 Сонда. -208 б.

16 Утемши хаджи. *Чингиз-наме*. -112 б.

17 Сонда. -112 б.

18 Федоров-Давыдов Г.А. *Общественный строй Золотой Орды*. -146 б.

19 СМИЗО. Т.1. - СПб., 1884. -348 б.

20 Григорьев А.П., Григорьев В.П. *Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции*. - *Источниковедческое исследование*. - СПб., 2004. -113 б.

21 Сонда. -109 б.

22 СМИЗО. Т.1. - 269 б. (Ескертуді қараңыз).

23 Григорьев А.П., Григорьев В.П. *Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции*. -208 б.

24 ПСРЛ. -Т.15. -79 б.

25 СМИЗО. Т.2. -130 б.

26 ПСРЛ. -Т.15. -79 б.

27 Исхаков Д.М., Измаилов И.Л. *Этнополитическая история татар*. -122 б.

28 СМИЗО. - Т. I. - 347 б.

29 Сонда. - 348 б.

30 Бұл да сонда. -Т.1. -230 б.

31 Утемис-хаджи. *Чингиз наме*. -102-105 бб.

32 Сонда. -115 б.

33 Лашков Ф.Ф. *Исторический очерк крымско-татарского землевладения*. // *Известия Таврической УАК*. - 1895. - №23. -82 б.